

XVII-XX ƏSRLƏRDƏ BÖYÜK BRİTANİYANIN ŞƏRQ SİYASƏTİ

Sehran İxtiyar oğlu Səfərov
AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu
sehran..safarov@mail.ru

Açar sözlər: Şərqlə siyasət, Yaxın Şərqlə, İspan Armadası, müstəmləkə siyasət, İmperiya, İqtisadi münasibətlər, dünyanın bölüşdürülməsi, İqtisadi böhran, Ost-Hind şirkətləri, diplomatik cəhd, monarxiya.

Məqalədə Böyük Britaniyanın Şərqlə siyasətindən bəhs olunur. Böyük Britaniyanın İspan "Məğlub edilməz Armada"sını məğlub etməsindən sonra onu dəniz dövlətinə çevirməsi ilə yanaşı böyük gücə gətirdi. Əgər XVIII əsrin ortalarında Böyük Britaniyanın Şərqlə siyasətində əsas yeri ticarət tuturdusa, artıq əsrin sonlarından etibarən dövlət ticari güc olmaqdan çıxıb hərbi-siyasi müttəfiq halına gəlmişdir. Məqalədə həmçinin böyük dövlətlərin dünyanı yenidən bölüşdürülməsi uğrunda mübarizəsi və bunun nəticəsində Birinci Dünya müharibəsinin başlaması tədqiq və təhlil olunmuşdur.

ВОСТОЧНАЯ ПОЛИТИКА ВЕЛИКОБРИТАНИИ В XVII-XX ВЕКАХ

Сехран Сафаров

Ключевые слова: Восточная политика, ближний восток, испанская Армада, колониальная политика, империя, экономические отношения, разделения мира, экономический кризис, Ост-Индские компании, дипломатическая попытка, монархия

Статья посвящена восточной политике Великобритании. После того как англичане победили непобедимую армаду Испании, она превратилась в морское государство. Если до середины восемнадцатого века торговля была доминирующей частью британской политики на Ближнем Востоке, то с конца века она перестала быть коммерческой державой и стала военно-политическим союзником. В статье также исследуется и анализируется борьба крупных держав за перераспределение мира и, как следствие, начало Первой мировой войны.

THE EASTERN POLITICS OF GREAT BRITAIN IN THE XVII-XX CENTURIES

Sehran Safarov

Key words: *Eastern policy, near east, spanish Armada, colonia lpolicy, empire, economic relations, world sharing, economic crisis, East India companies, diplomatic attempt, monarchy.*

The article deals with UK Eastern policy. After the British defeated the Spanish invincible Armada, it turned it into a maritime state. If trade had been the dominant part of British politics in the Middle East until the middle of the eighteenth century, since the end of the century it has ceased to be a commercial power and has become a military-political ally. The article also investigates and analyzes the struggle of major power states to distribute the world and, as a result, the beginning of World War I.

İngiltərənin Şərqi siyasəti təşəbbüs olaraq başladı. 1853-cü ildə Levant şirkətinin Yaxın Şərqi vasitəsilə Hindistanda göndərdiyi 5 nəfərlik ekspedisiyadan sağ qalan Ralf Fitç 1591-ci ildə Londona qayıda bildi. O, qələmə aldığı “Mənim heyvətəmiz səyahətimin geniş təsviri” adlı hesabatına dövrün İngiltərə lord-kansleri Berleyə təqdim etmişdi [1, s. 377].

Ralfın səyahəti zamanında İngiltərə İspaniyanın məğlubedilməz Armadasını 1588-ci ildə məğlub etmiş və dənizlərdə İspaniyanın üstünlüyə və tək tərəfli monarxiyasına son qoymuşdu. Yeni dünya üzərində, dənizlərdə və ələ keçiriləcək ölkələrdə İngiltərə öz nüfuzunu yaymaq üçün sadəcə İspaniya ilə mübarizə aparmır, İspaniyanın haqlarının müdafiəçisi olan papalığına qarşı da sərt kampaniya başlatmışdı. Roma papası VI Aleksandrın etirazlarına cavab olaraq İngiltərə kraliçası Yelizaveta Tudor belə deyirdi: “bu, ispanlar kimi mənim təbəələrimində qanuni hüquqdur, çünki dəniz və hava bütün xalqlar üçün ümumdür” [1, s.377].

Dəniz və havanın bütün xalqların ümumi haqqı elan edildiyi İngiltərə XVI əsrin axırlarından etibarən İspaniya rejiminin basqısını ləğv etmiş Hollandiya ilə birlikdə dünyanın və onun sərvətlərinin kəşfi üçün geniş ekspedisiya başlatdı [2, s.2]. Bəxtiyar Əhmədovun da qeyd etdiyi kimi, “İspaniya Armadasının darmadağın edilməsindən sonra Avropada yaranmış vəziyyət İngiltərə burjuaziyasını yeni “qəhrəmanlıqlara” ruhlandırır, onun ideoloqları isə ingilis millətinin üstünlüyü sübut etdirir və müstəmləkələr uğrunda fəal mübarizəyə çağırırdılar” [3, s.19].

İspaniyanı məğlub etməsi İngiltərəni həddindən artıq coşdurdu. İngiltərə dənizlərdə İspaniyanın hegemoniyasını yıxmaqla sürətlə öz hegemoniyasını

yaratmağa başladı. Bir müddətdən sonra İngiltərə “bütün xalqların ümumi malı elan etdiyi dənizlərin” tək hakimi olmağa can atmağa başladı. C.Qarent bu zəfərdən sonra İngiltərəni belə səciyyələndirirdi: “çoxlu şanlı adamların gözəl və gözəllik ölkəsi İngiltərə”[4, s.10].

Qələbədən əvvəl İngiltərə dəniz quldurluğuna dəstək verərək İspaniya qızıllarını öz ölkəsinə cəlb etməyə çalışmış, qeyri-hüquqi yollardan özü üçüngeniş sərmayə hovuzu yaratmışdı. “Kənd və ev təsərrüfatı”nın sahib olduğu XV və XVI əsrin İngiltərəsində quldurlarla əlbir hərəkət edən səyyah tacirlər sinfi meydana gəlməyə başlamış, V.Sombratın da qeyd etdiyi kimi, avropalı tacirlər birbaşa quldurluq fəaliyyətləri sonunda bəzən qazancları 200-300 faizə qədər çıxan müəzzəm gəlir əldə etməyə başladılar. Sombarta görə, ingilis və ümumilikdə avropalı quldur-tacirlər ilk hədəf olaraq özlərini qorumaqda aciz zəif millətləri hədəf seçdilər. İlk koloniyalar və qul ovçuluğu da məhz ələ keçirilən belə yerlərdə başladı [5, s. 55].

Afrika sahillərində zəif xalqların istilası davam edərkən, İngiltərə gücünə və dünyadakı varlığına hörmət etdiyi dövlətlərlə iqtisadi əməkdaşlığa cəhd edirdi. 1550-ci ildə Səfəvi ölkəsi ilə yaradılan istənilən ticari əməkdaşlığın başlıca məqsədi də bu idi. Eyni tarixlərdə ingilislərin təsis etdikləri Moskva Şirkəti Şərqlə təmasa keçmişdi. 1591-ci ildə Ceyms Lankasterin başçılığı ilə Hindistana 3 gəmidən ibarət ekspedisiya, 1596-cı ildə isə R.Adams və T.Bromfildin başçılığı ilə Çinə heyətlər göndərildi [6, s.288]. Lakin bu ekspedisiyalardan istənilən nəticə alınmadı, hətta Çin ekspedisiyası yolda məhv oldu.

Hindistan yolunda Avropa ölkələri arasında kəskin, bir çox hallarda qanlı mübarizə gedirdi. Hindistana can atan ekspedisiyaların çoxu yolda bir-birlərini qarət edir, ticarət yolu üstündəki adalara quldur düşərgələri salırdılar. Dəniz quldurları və tacirləri Atlantik okeanında İspaniya gəmilərinə hücum edir, ingilis dəniz quldurları C.Lankaster və B.Bud Hind okeanında Portuqaliya gəmilərini qarət edirdilər. B.Əhmədovun qeyd etdiyi kimi, “uzun müddət davam edən kəskin rəqabət mübarizəsi nəticəsində geridə qalmış Portuqaliya XVII əsrin sonlarında Hindistandan sıxışdırılıb çıxarıldı və yalnız iki təcrid olunmuş xırda müllərini - Qoa və Diunu öz əlində saxlaya bildi. Ön plana isə Hollandiya, İngiltərə və Fransa burjuaziyası keçdi” [2, s.20].

1599-cu il martın 10-da Londonun Levant və Moskva şirkətlərinin tacirləri hökumətə “Şərqi Hindistanla ticarət əlaqələri yaratmaq arzularının səbəbləri haqqında bəzi mülahizələr” adlı sənəd təqdim etdilər. Nüfuzlu tacirlərdən, yeni mülləkərdən və “ölkələrin ictimai həyatında məşhur olan” digər adamlardan ibarət nümayəndə heyətinə qraf Corc Kemberlend başçılıq edirdi. Gizli Şura bu sənədi qəbul etdi. Bundan casərətlənən tacirlər sərmayədarlar və bankirlər ticarət şirkəti yaratmaq haqqında layihə hazırladılar [6, s.21].

Hazırlanan layihənin mahiyyətini B.Əhmədovun belə şərh edir: “Layihənin müəllifləri İngiltərə hökumətinə açıq şəkildə bildirdilər ki, Ost-Hind ticarətinə himayəçilik göstərməklə hökumət bir sıra sosial problemləri, o cümlədən sərgərdanlıq problemini həll edə bilər. Ost-Hind şirkətinin ideoloqu T.Men sübut edirdi ki, Ost-Hind ticarət şirkəti dövləti böyük işsizlər ordusundan xilas etməyə qadirdir. XVI əsrin ikinci yarısında Moskva şirkətinin Səfəvi dövlətində fəaliyyət göstərən nümayəndəsi Ser A.Edvardsın da sübut edirdi ki, İngiltərə öz sərgərdanların Türkiyəyə qarşı müharibədə iştirak etmək üçün Səfəvilər dövlətinə göndərməklə çoxlu “dəli adamlardan” xilas ola bilər. Bu fikri daha da inkişaf etdirən T.Men yazırdı ki, Şərqi ticarəti gəmiçiliyin daha da inkişaf etməsinə gətirib çıxaracaq, bu isə “yüzlərlə yoxsula əmək haqqı” verəcək, “işsizlərdən matrosların toplanmasına kömək edəcək” və onları dənizdə sərt intizama tabe etməklə dövlət ələcsiz və qanunsuz ünsürlərdən azad olacaqdır”[2, s.21]. Bunun sonunda da ingilis tacirlərinin 22 sentyabrda təşkil olunan birinci yığıncağında yeni ticarət şirkəti yaratmaq haqqında qərar qəbul edildi [6, s.21]. 2 gün sonra təşkil edilən ikinci yığıncaqda “Şərqi Hindistana, buraya yaxın olan digər ölkələrə və adalara artıq bu il ekspedisiya təşkilinə hazırlıq” haqqında qərar qəbul edildi. Bu məqsədlə yaradılan qeydiyyat kitabına 101 tacir imza atarkən, açılan bank hesabına da 30.13 funt-sterlinq kapital qoyuldu. Qısa müddət ərzində səhmlərin ümumi miqdarı 72.000 funt-sterlinqə yüksəldi. 25 sentyabrda London tacirlərinin təşkil etdiyi üçüncü yığıncaqda şirkət ən vacib məsələlər- kraliçanın köməyini təmin etmək və şirkətin hüquqları haqqında fərman almaq məsələlərini müzakirə etdi. Belə ki, “Faundersolda toplanmış tacirlər Şərqdə Britaniya hökumətlərini təmin etmiş təşkilatın yaranmasının şahidi oldular. Beləliklə, Faundersol nəhəng Britaniya müstəmləkə imperiyasının beşiyinə çevrildi”[7, s.3].

1600-cü ilin dekabrında şirkətin 200 nəfər üzvü kraliçaya Yelizaveta ilə görüşdü. Həmin gün kral sarayı üçün o vaxta qədər görünməmiş qeyri adi bir gün idi. Kraliçanın, dəbdəbə ilə geyinmiş nazirlərin və saray əyanlarının qarşısında sadə geyimli tacirlər dayanmışdılar. Şirkət nümayəndələrindən biri kraliçaya müraciətlə bildirdi: “Əlahəzrət, bizim sürətlə hərəkət edən gəmilərimiz, pulumuz, adamlarımız vardır... Biz sizin əmrinizlə hər cür zəngin Şərqi mallarını ingilis limanlarına gətirməyə hazırıq”. Bundan sonra 1600-cü il dekabrın 31-də kraliçaya şirkətin hüquqları haqqında 15 il müddətinə verilən xartiyanı imzaladı. Bu sənəd yeni yaranan şirkətə geniş səlahiyyətlər verirdi. Beləcə qoca kraliçaya sahibkarlıq ruhu hələdə güclü olan bir dövlət başçısı kimi heç tərəddüd etmədən burjuaziya ilə ittifaqa girdi. Bu İngiltərənin Şərqlə münasibətlərinin ticarət məqsədilə mənfəət hesabına yarandığı mənasına gəlirdi [8, s.5].

Beləliklə, Ost-Hind şirkətinin yaranması ilə təməli qoyulan İngiltərənin Şərqi siyasətinin formalaşan ticari əsaslarını B.Əhmədov belə sıralayır:

1. XVI əsrin ikinci yarısında İngiltərədə kapitalist münasibətlərinin sürətli inkişafı Ost-Hind şirkətinin yaranmasının başlıca və həlledici səbəbi oldu. İngiltərənin kapitalist sənayesi yeni satış bazarları və xammal mənbələrinə ehtiyac hiss edirdi.
2. Dəniz quldurlarının uğurlu əməliyyatları və “məğlubedilməz Armada”nın darmadağın edilməsi İspaniya monarxiyasının zəifləməsinə və tədricən dənizlərdə ağalığın İngiltərəyə keçməsinə səbəb oldu, bu da İngiltərə burjuaziyasının Cənubi-Qərbi, Cənubi-Şərqi Asiya və Uzaq Şərq ölkələrinə soxulmasını sürətləndirdi.
3. Ost-Hind şirkətinin yaranmasında aparıcı rol London burjuaziyası və burjualaşmış yeni əyanları oynadı. Bu işdə məşhur əsilzadələr və yüksək rütbəli dövlət məmurlarının da müəyyən rolu oldu.
4. İspaniya katolik monarxiyasının zəifləməsində maraqlı olan “tacirlər və quldurlar” kraliça Yelizaveta Tüdor İngiltərə burjuaziyasının və yeni dvoryanların təşəbbüsünü qətiyyətlə müdafiə etdi.
5. Əslində Ost-Hind şirkəti 1599-cu ildə yarandı, lakin İspaniya ilə aparılan danışıqlar şirkətin hüquq və imtiyazları haqqında xartiya verilməsini 1 il ləngitdi.
6. 1600-cü il dekabrın 31-də 15 il müddətinə verilmiş xartiya şirkətə geniş hüquq və imtiyazlar verir, Şərqdə Britaniya müstəmləkə imperiyasının təməlini qoyur və “Ümid burnundan Magellan boğazına” qədər müxtəlif ölkələrdə hökmranlıq yaratmaq imkanını nəzərdə tuturdu [2, s.25-26].

Ost-Hind şirkətini bəsit bir ticarət şirkəti adlandırmaq doğru deyildir. İngiltərə tərəfindən şirkət hüquqlarının təsdiq edilməsi ilə ingilis diplomatiyası da prosesə daxil oldu. Şirkətin nizamnaməsinə diqqət etdiyimizdə şirkətin dövlət prinsipləri əsasında necə formalaşdığı açıqca özünü biruzə verir. Şərq ölkələrindəki faktoriyalarda xidmət edən agentlərin fəaliyyətləri də Şərqi-Hindlə əlaqələndirilirdi. Ekspedisiya rəhbərlərindən biri Daunton şirkətin Hindistanın Surat şəhərindəki nümayəndəsinə “həm kiçiklərin, həm də böyükələrin davranışını sayıqlıqla izləməyi” əmr edir və göstərirdi ki, “əgər bəziləri həddindən artıq sərxoşluq etsələr və ya dava səbəbini göstərməklə birinci gəmi ilə İngiltərəyə göndərmək lazımdır” [9, s.72].

Tacirlər və xüsusilə şirkət üzvləri qarşısında çox yüksək tələblər qoyulurdu. Bu baxımdan İngiltərənin xarici ticarət üzrə xəzinədarı T.Menin tacirin ziyələnmiş olduğu keyfiyyət və biliklər haqqındakı mülahizələri çox maraqlıdır. Onun irəli sürdüyü 12 maddədən ibarət tələblərdə deyilir:

1. Tacir yaxşı yazıçı, yaxşı riyaziyyatçı, qanunlarının fraxt müqaviləsinin, fraxt və sığorta haqqında qanunlarının bilicisi olmalıdır.
2. Tacir bütün xarici dövlətlərin çəki, ölçü və pul sistemini bilməlidir, bunsuz ticarət işlərinə yaxşı rəhbərlik edə bilməz.

3. Tacir yaxşı gömrük, vergi, rüsum məsələlərini və mal idxalı ilə bağlı olan digər məsələləri bilməlidir.
4. Tacir Şərq ölkələrində hansı malların bol olduğunu və hansılarını olmadığını, bu malların haradan gətirilməsini bilməlidir.
5. Tacir tariflər sistemini, valyutalar haqqında qanunları bilməlidir.
6. Tacir adları cəkilən xarici dövlətlərdə hansı malların idxalı və hansı malların ixracının qadağan olunduğunu bilməlidir, əks halda o zərər çəkə bilər.
7. Tacir sığorta xidmətinin qanunlarını, qaydaları və adətləri yaxşı bilməlidir.
8. Tacir gəmilərin hazırlanması və təmiri üçün lazım olan bütün materialların qiyməti və keyfiyyəti haqqında biliyə malik olmalıdır.
9. Tacir ticarətin bütün üsul və metodları haqqında bilavasitə biliyə malik olmalıdır.
10. Tacir gəmiçilik sənətində mahir olmalıdır.
11. Müvəqqəti olaraq yad ölkələrdə yaşayan səyyahlar kimi tacir müxtəlif dillərdə danışmağı öyrənməli, əcnəbi şahzadələrin adı gəlirlərini və xərclərini söylə müşahidə etməli, onların qanunlarını, adətlərini, siyasətini, davranışını, dinini, incəsənətini və yaşayışını öyrənməli, onlar haqqında öz ölkəsinin xeyri üçün hərcəhətli məlumat almağa qadir olmalıdır.
12. Bütün tacirlərin böyük alim olması məcburi deyil, lakin gənclikdə o latın dilini bilməlidir [10, s.2-3].

Beləliklə, İngiltərə erkən müstəmləkə siyasətinin əsas prinsipləri, onun “mənavi əsasları” və “əxlaqi başlanğıcı” ingilis tarixçisi R.Reynolds tərəfindən nəşr olunan Ost-Hind şirkəti xidmətçilərinin duasında öz əksini tapmışdır. Şirkətin xidmətçiləri “ulu və çox rəhimli tanrıya” müraciət edərək onu bizə öz vəzifələrimizi qətiyyətlə həyata keçirmək, namusla, yuxarılara itaətkar, məhəbbətli, dinc və bir-birimizə qarşı rəhmdil yaşamaq üçün öz xeyirxahlığını əsirgəməməyə çağırırdılar. “Qoy içərisində yaşadığımız bu hind xalqları bizim mülayim və ədalətli davranışımızı görüb bizim müqəddəs dinimizə, bizim ağamız və xilaskarımız İsus Xristosun (ona şərəf, şöhrət, hörməti indi və əbədi) Yevangeliyasına ədalətli hörmət etsinlər”. “Ayrıca, şirkətin baş şurasında onun 30 qırmızı və ağ zolaqlı, yuxarı sol küncündə göy düzbucaqlı olan bayrağı təsis edildi. Bu bayraq Birləşmiş Ştatların gələcək dövlət bayrağın prototipi idi” [2, s.26-27].

Müasir ingilis tarixşünaslığı Şərqi Hind şirkətinin yaranması prosesini, tarixini və İngiltərənin Şərq siyasətini müsbət baxışlarla analiz etmək tərəfdarıdır. Onlara görə, Ost-Hind şirkəti Hind xalqına və ümumiyyətlə, müstəmləkə xalqlarına “üç əvəzsiz hədiyyə” vermişdir:

- a. Onların tarixi boyu heç vaxt görmədikləri siyasi birlik;
- b. Təminatlı dinclik;
- c. Şirkətin hakimiyyəti altında saysız-hesabsız despotların özbaşnalığını əvəz etmiş qayda-qanunlar [11, s.10].

Lakin əksini dilə gətirən tarixçilərdə az deyildir. Ramsey Murun məlumatına görə, Şərqdə baş verən çətinliklər və nöqsanlar yalnız şirkət başçılarının və ayrı-ayrı xidmətçilərin səhvlərinin nəticəsi idi [11].

R.Mazaninin fikrincə, təkcə XVII əsrin ortalarında Ost-Hind şirkətinə verilmiş xartiyaların diqqətlə öyrənilməsi Britaniya imperiyasının təsadüfən yaranması haqqında iddiaların səhv olduğunu müəyyənləşdirməyə imkan verir və göstərir ki, şirkətin fəaliyyətinin ilk dövründə yaradılmış “miniatür imperiya” əlverişli imkan və şəraitlə bağlı olaraq dönmədən inkişaf edirdi. Belə ki, “şirkətin təşəbbüsünün təbiəti onun agentlərini özlərinin möhkəmləndirilmiş məntəqələr və ordu ilə təmin etməyə məcbur edirdi. Xartiyanın hər dəfə yenilənməsi onun hakimiyyət və mülklərinin artması demək idi, onlardan hər biri şirkətin sırf ticarət təşkilatından imperiyanın genişlənməsinə idarə edən hakim qüvvəyə çevrilməsinə kömək edirdi” [12, s.10].

R.Mazani göstərir ki, “Hindistana ilk zamanlarda yalnız dinc ticarət məqsədilə yola düşən ingilis tacirləri ərazi tutmaq və ya hər hansı bir müstəmləkə imperiyası yaratmaq haqqında fikirləşə bilməzdilər. Onların ilkin tələbatı onlara dənizdə üstünlük qazanmağa, ticarətlərini genişləndirməyə və İngiltərə sənaye məhsulları üçün bazarlar təmin etməyə imkan verən qüvvə o dövr üçün nə zəruri, nə də mümkün idi. Onlar müharibə etməyə hazır idilər və lazım olduqda vuruşurdular” [12, s.10].

R.Mazaninin haqlı olduğu bəzi məqamlar mövcuddur. Şübhə yoxdur ki, ingilislərin Şərq siyasəti başlanğıcdan etibarən planlaşdırılmış geniş bir müstəmləkə siyasətinə əsaslanmırdı. Əksinə olaraq, bu prosesdə ingilislər Şərq siyasətində daha çox avropalı rəqibləri ilə mübarizə aparmışdılar.

Ancaq İngiltərənin Şərq siyasətinin köklü şəkildə Ost-Hindlə başladığını qeyd edə bilərik. Ost-Hind böyük səhmdarların inhisarçı ticarət şirkəti idi. Lakin görünən odur ki, şirkət öz fəaliyyətinin ilk dövrlərində kobud zorakılıq, şantaj və açıq hərbi müdaxilədən istifadə etmək üçün kifayət qədər güclü olmadığından onun Şərq siyasətində “dinc soxulma” prinsipi əsas yer tuturdu. Bu mənada ingilislərin ilkin mərhələdəki Şərq siyasətində yaltaqlıq, satın alma, intriqalar, yalançı dostluq kimi prinsipləri başlıca yer alırdı [2, s.48].

XVII əsrdə Hindistandakı ingilis həyat tərzi haqqında Villiam Dalramp belə yazır: “Qucarat sahilindəki Moğol limanı Surat ingilis tacirləri ilə Moğol imperiyası xalqın ilk əlaqə yaratdığı nöqtə idi. Özlərinə “simsar” deyən ingilislər burada həm bir Oksbric kolleci və həmdə bir Moğol karvansarayının orta q xüsusiyyətlərinə sahib bir binada yaşayırdılar. Hər gün

bir dua ilə başlayır və həm rəhbər və həm də rahib liderliyində yeyilən ümumi yeməklə sona çatardı. Rahibin vəzifəsi simsarların davranışlarını izləmək, kilsəyə davam etmələrinə nəzarət etmək və xristianların xarici davranışlarına mane olmaq idi. Beləliklə, bir məğribi binasında rahat bir universitet səhnəsi yaşanır və simsarlar axşam yeməyindən sonra bir türk hamamına gədirdilər. Avropa yeməkləri olmadığından simsarlar Hindistanın yemək və mədəniyyətinə qısa vaxtda uyğunlaşdılar” [13, s.51].

XVII əsrdə İngilislər Şərqi siyasətində baş aktyorlar idilər. Başda Hindistan olmaqla İngiltərənin bölgənin ənənəvi siyasətini (ikiüzlü siyasətini) dəyişdirdiyini iddia etmək doğru deyildir. İngiltərənin məqsədi daha geniş ərazilərdə öz təsirlərini genişləndirmək idi. Bu məqsədlə ingilislər Orta Şərqi açarı hesab edilən İranda münasibətlər yaratmağa cəhd edirdilər.

Nadir şahın uzaq görünən siyasəti onun varisləri tərəfindən qavranılmadığı üçün, bölgənin nəzarət mexanizmi sürətlə avropalı güclərin əlinə keçməyə başladı. XVIII əsrin ikinci yarısında bölgədə meydana gələn hadisələr Qafqazda və İranda iqtisadi tərəfdaş olan Avropalı güclərin “sistemli işləyən pul kassası” olmaqdan çıxıb müttəfiq olmasına yol açdı. Rusiyanın şimaldan, Fransa və İngiltərənin cənubdan bölgəyə soxulmasında bu güclərin bir zamanlar ticarət adı ilə təsis etdikləri münasibətlər sisteminin siyasi və hərbi sistemə çevriləcək şəkildə etdiklərini ortaya çıxartdı.

100 illik Şərqi ticarəti sayəsində Avropa dövlətləri də ağıla sıxmaz dərəcədə iqtisadi inkişafa qovuşmuş və əldə etdikləri böyük qənimətlər dayanmadan artaraq yuxarıya doğru hərəkət etmişdi. 1785-ci ildə İngiltərəyə daxil olan xam pambıq 11 milyon librədən 1850-ci ildə 588 milyon librəyə çatdı. Pambıqlı geyim istehsalatı 40 milyon yarıdan 2.025 milyon yarıya yüksəldi. 1816-1848-ci illər arasında pambıq idxalatçıları İngiltərənin hər il elan edilən bütün ixracatının toplam qiymətinin 40-50 faizini təşkil edirdi [14, s.52].

Şərqi siyasəti üstündə dayanan bu böyük gəliri heç bir dövlət və hakimiyyət risk altına atmaq istəməzdi. Buna görə də, XVIII əsrin ortalarından etibarən İngiltərə Şərqi siyasətinə olan istiqamətini dəyişdirib ticari güc olmaqdan çıxdı və eyni zamanda hərbi-siyasi müttəfiq halına gəlməsi başa düşülən oldu.

1792-1815-ci illəri əhatə edən Avropanın müharibə dövrü əslində “ilk dünya müharibəsi”nin bir sınağı idi. Bu 20 ildən artıq davam edən müharibə fəaliyyətləri sadəcə Avropa və ətrafındakı imperiyaları (Fransa, İngiltərə, Prussiya, Avstriya-Macaristan, İtaliya, Rusiya, Osmanlı və Qacar İranı) əhatə etməklə qalmadı, müharibənin təsirləri Qərbi Hind adalarına, Şərqi Aralıq dənizi, Hindistan və Amerikaya (xüsusilə də 1812-1814-cü illər Amerika müharibəsi) qədər dünyanın bir çox yerlərinə sıçradı. Əslində bu müharibə dövlətlər arası müharibə olmaqdan ziyadə E.Hobsbavın qeyd etdiyi kimi

“dünya tarixində ilk dəfə çox fərqli iki düşməni üz-üzə gətirən müharibə idi: bir tərəfdə dövlətlər, digər tərəfdə isə sistemlər” [15, s.89].

Bu prosesdə dünyanın zəif həlqələriqırıldı və o həlqələr yeni güclərin əlinə keçdi. Qafqaz Rusiyanın, Hindistan İngiltərənin, Misir Fransanın, daha sonra İngiltərənin əlində imperialistləşməyə başlayan avropalı güclər üçün ən böyük qazanc oldu. Osmanlı və Qacar İrani ən ağır itkisi yaşayan imperiyalar olmaqla qalmadı, dünyadakı gedişat artıq onların sonunun çatdığını xəbər verirdi.

XVIII əsrin ikinci yarısında ortaya çıxan və XIX əsrin əvvəllərində Şərqi, xüsusilə də Orta Şərqi (Orta Asiya, Əfqanıstan, İran və Ərəb ölkələri) süqutu ilə nəticələnən hadisələrin bölgə xalqlarının və dövlətlərinin bir-biri ilə mübarizəsindən qaynaqlanırdı. Bu güclər əvvəlki dövrlərdə də siyasi və hərbi olaraq eyni münasibətlər sisteminin içində yer alıblar. Problem, XVIII əsrin ikinci yarısında Asiyanın mərkəzi ilə hərəkət halında olan ticari və iqtisadi münasibətlərin Asiyanın sahillərinə doğru kəskin şəkildə yer dəyişdirilməsinin tam gerçəkləşməsi idi.

XVII əsrdə bunun təməlləri demək olar ki, tam şəkildə atılmışdı. Formalaşan yeni iqtisadi mexanizm sadəcə, İngiltərə deyil, eyni nisbətdə Rusiya və digər ölkələr tərəfindən də aparılmışdı. Belə ki, 1689-cu ildə Rusiya ilə Çin arasında Nerçinski və bunu tamamlayan 1727-ci ildə Kiaxta müqavilələri bir anda Orta Asiya ticarətinindayanmasına səbəb oldu. Eyni razılışmalar Hindistan ilə İngiltərə, İngiltərə ilə Çin və digər Avropa ölkələri arasında əldə edilmişdi. 2005-ci ildə P.C. Perdure haqlı olaraq yazırdı ki, “1689-cu ildən sonra köçərilər, qaçaqlar və tayfa kimliyini qoruyan xalqlar ya Rusiya, ya da Çinə tabe olmaq məcburiyyətində buraxıldılar. Xəritələr, səyyahlar, sərhəd mühavizəçiləri və etnoqraflar onların kimliklərinə və hərəkətlərinə qərar verməyə başladı. Razılışmalar iki imperiyada da xarici və daxili siyasət baxımından sərhədlər arasında hərəkətlərin dondurulmasına və imperiyaların tanıdığı sərhədlər daxilində dayanmayan xalqların əzilməsinə təkan verdi” [16, s.161].

Uzun sürən Türk hakimiyyətindən və onların iqtisadi münasibətlərindən yorulmuş Çin və Hindistan kimi ölkələr də iqtisadi maraqlarını Asiyanın mərkəzində deyil, artıq dəniz sahillərində axtarmaqda maraqlı idilər. P.C.Perdure tərəfindən səsləndirilən bir fakta diqqət çəkmək bu baxımdan maraqlıdır. Belə ki, 1748-ci ildə Cunqar ilə Orta Asiya arasında hərəkət edən 136 nəfərlik ticarət karvanında 46 monqol və 90 müsəlman türk tacir vardı. Bu o, deməkidi ki, ticarət tamamilə türk-monqol tacirlərin əlində idi. Digər karvanlarında vəziyyəti eyni idi. Tərkibində türk olmayan karvanların başında belə türk dayanırdı [16, s.292-293]. XVIII əsrin ortalarından etibarən həmin tacirlər ya işsiz qaldılar, ya Rusiya və Çinin hakimiyyəti altına keçdilər, ya da ticarəti tərk etmək məcburiyyətində qaldılar. Ticarət qaynaqlarının bu şəkildə

Asiyanın mərkəzində yer alan ölkələrin nəzarətindən çıxıb, su kanalları üzərindən aparılması bu dövlətlər üçün fəlakətin başlanğıcı oldu. Nadir şahın Hindistan səfərinin altında yatan məqsədlərdən biri də köhnə ticarət xəttini yenidən bərpa etmək olduğunu unutmaq lazımdır.

Avropa dövlətləri ilə Asiyanın zəngin ticarət qaynaqlarına sahib sahil ölkələrinin yaratdığı ticarət münasibətləri ticarətə birbaşa məhdudiyyətlər gətirirdi. Bu X. Bekvitin qeyd etdiyi kimi, bu tarix boyunca bilinən Orta Asiya siyasətinin məhv olması və Orta Asiya iqtisadiyyatının yıxılması mənasına gəlirdi [17, s.205]. Bu barədə J. Milvard yazırdı: “Şərqi iqtisadiyyatının (İpək Yolu) həm daxili həm də qitələrarası dinamikası işləməməyə başladı” [11, s.74-75].

Başlanğıcda Avropa ölkələrin gətirəcəyi fəlakətlərdən, xüsusilə də müstəmləkələşdirmə siyasətindən xəbərsiz olan sahil ölkələri öz iqtisadi sistemlərini “qurudan sahil zolağına” istiqamətləndirmənin böyük faydalarını görürdülər. Belə ki, bu yolda ciddi gümüş və qızıl böhranı yaşayan Çin, Hindistan, Uzaq Şərqi ölkələrinin bazarları Avropalılar tərəfindən gətirilən Amerika və Afrika qızılları ilə doldu. Hindistandakı Baburlu (Moğol) dövləti belə, özünün iqtisadi maraqlarını cənuba doğru istiqamətləndirdi.

XIX əsrin əvvəllərində Asiyanın mərkəzində davam edən dərin iqtisadi böhranın başlıca səbəblərindən biri də bu idi. Böhran o dərəcədə təsirli idi ki, Orta Asiya, Xorasan, Əfqanıstan, Azərbaycan və İranda yaşayan tayfalar bir-birlərinin əlindəki iqtisadi qaynaqları ələ keçirmək üçün kəskin müharibə aparırdılar. Həmin coğrafiyanın çox sayda xanlıqlara parçalanmasında bu amil diqqətə alınmalıdır. Maraqlıdır ki, davam edən bu müharibələrdə Avropa dövlətləri bu və digər gücün yanında yer alaraq ara müharibələri hər zaman qızıxdırılmışdılar. Məsələn ingilislər və ruslar Nadir şah Əfşarın ölümündən sonra İranda Zəndiləri dəstəkləyərək onları Qacarlara qarşı müdafiə edərkən, daha sonra Qacarlardan yanına yer alıb, onlara digər güclərə qarşı dəstək olmuşdular. İqtisadi qaynaqların quruması səbəbindən bəzi tayfalar yerlərini dəyişdirmək məcburiyyətində qaldılar. Manqışlaq (indiki Qazaxıstan ərazisi) ətrafında yaşayan türkmənlər hələ XVII əsrin axırlarından etibarən indiki Türkmənistan və Xorasana, Qilzailər isə Əfqanıstana köç etdilər. Orta Asiyada isə Manqut istilasası meydana gəldi. Mərkəzi dövlətin iqtisadi imkanlarını və siyasi gücünü itirməsi ucbatından həmçinin Azərbaycanda da 20-yə yaxın xanlıq əmələ gəldi ki, onlar da bir-birləri ilə apardıqları mübarizə nəticəsində işğalçılar qarşısında zəif düşdülər.

Qeyd edək ki, XIX əsrin axırları Şərqi İngiltərənin həyatındakı tarixi əhəmiyyəti son dərəcə mühüm idi. Şərqi ingilis strategiyasının mərkəzində yer aldığını və bu strategiyanın sadəcə Hindistan yarımadasına gedən qısa dəniz yollarının (Misir, Orta Şərqi, Qırmızı dəniz, İran körfəzi və Cənubi Ərəbistan) və uzun dəniz yollarının (Ümid burnu və Sinqapur) nəzarətini ələ keçirməklə

qalmayıb, bütün Hind okeanını nəzarət altında saxlamaqdan ibarət olduğunu qeyd etmək lazımdır. İngiltərə də bunu çox yaxşı bilirdi. İngiltərənin mənfəətlərinə zərər vurmaq istəyən güclər də hər zaman bu bölgələrdə var olmaq mübarizəsi aparmışdılar. Şərqi ingilis ixracatının və idxalatının şah damarı idi. 1880-ci illərdə ingilis pambıq ixracatının 60 faizini tək başına Hindistan ilə Uzaq Şərqi payına düşürdü. Böyük Britaniyanın ödəmələr balansını Hindistanın illik ödəmələrdə əldə etdiyi gəlirlərlə qorunurdu [18, s.90-91].

XIX əsrin axırlarında dünya siyasət səhnəsində böyük güclər arasında kəskinləşən maraqlar XX əsrin əvvəllərində yeni bir istiqamət aldı. Artıq Qərbi imperiyaları başlıca iki maraqlardan çıxış edirdilər

A. Bir tərəfdə dünyadakı maraqlarını qorumaq istəyən tərəflər (Böyük Britaniya, Fransa, Belçika, Hollandiya, İspaniya, Portuqaliya və qismən də Rusiya və s.)

B. Digər tərəfdə isə dünyanı yenidən bölüşdürmək həvəsində olan tərəflər (Almaniya, İtaliya, Yaponiya, qisməndə ABŞ)

Lakin XX əsrin əvvəllərində meydana gələn bir sıra hadisələr tərəflər arasındakı qanlı savaşı bir qədər yubandırdı. Xüsusilə də dünya miqyasında özünü göstərən inqilab dalğası (1905-1907-ci illərdə Rusiya Birinci burjuva inqilabı, 1905-1911-ci illərdə İran məşrutə inqilabı, 1908-ci ildə Gənc Türklər hərəkatı, Avropada meydana gələn tətillər və üsyanlar və s.) bu güclərin diqqətini bir müddət özlərinin daxildəki problemlərinə çevirdi.

Bu dövrdə meydana gələn bir sıra müharibələr də (Rus-Yapon, balkan və Trablus qərbi müharibələri) Birinci Dünya müharibəsini ləngitdi. Əslində böyük güclər arasında balans nisbətini 1877-1878-ci illərdə meydana gələn Osmanlı-Rusiya müharibəsi pozdu. Belə ki, müharibənin gedişatından daha çox sonu bu münasibətlərdə təyin edici olmuşdur. Berlində gerçəkləşdirilən sülh konfransı dünyanın hakim güclərinin zəif, həssas və güclü tərəflərini ortaya çıxardı. İmperiyaların zəif tərəfi olaraq milli və etnik münasibətlərin nə dərəcədə təsirli olduğu aydın oldu (bu mənada ilk dəfə “Erməni məsələsi” dünya siyasət səhnəsinə çıxarıldı). İmperiyaların həssas nöqtəsi olaraq sosial məsələlərin hələ də həll edilmədən qaldığı aydınlaşdı. Belə ki, Avropa ölkələrinin belə sosial məsələlərdə islahatlar aparmağa maraqlı olmadıqları özünü büruzə verdi. Buna baxmayaraq bir sıra ölkələr əhəmiyyətli dərəcədə “demokratik” fikirlərlə ayaqlaşmağa cəhd göstərdilər. İmperiyaların güclü tərəfi isə böyük güclərin əlində hərbi imkanların cəmləşməsi idi. Belə ki, XIX əsrin axırlarından etibarən sürətlə artan silahlanma gec-tez bir dünya müharibəsinin meydana gələcəyindən xəbər verirdi.

XX əsrin əvvəllərində böyük dövlətlər arasında maraqlar o dərəcədə kəskin fərqlənirdi ki, bu fərqlər arasında uyğunlaşma adına diplomatik cəhdlər

belə səmərəsiz idi. Məsələn Rusiya imperiyası “Xəstə adam” elan etdiyi Osmanlı imperiyasını qısa müddətdə bölüşdürülməsini istəyərkən, Almaniya Osmanlıya özünün müttəfiqi olaraq baxır, İngiltərə isə Osmanlıni parçalamadan onu “Hindistanlaşdırmağa” çalışırdı [19, s.141].

İngiltərənin “Hindistanlaşdırma” siyasəti aparmaq istədiyi coğrafiya sadəcə Osmanlıdan ibarət deyildi. İngiltərə artıq XIX əsrin axırlarından etibarən İranda bu istiqamətdə fəaliyyətə başlamış, eyni siyasəti Qafqaz istiqamətində də yaymağa cəhd edirdi. Bu siyasət sadəcə siyasi, iqtisadi və hərbi strategiya üzərindən formalaşdırılmamışdı. Bu siyasətin ciddi şəkildə fikri və dini təməlləri də mövcud idi. Hindistanda farsça, ermənicə məktəblərin açılması, qəzet-jurnal-kitabların nəşrinə imkan tanınması İngiltərənin bölgədəki maraqlarına münasib istiqamətdə aparılırdı [20, s.106].

XX əsrin əvvəllərində Şərq xalqları üçün bir məsələ də özünün dəqiq ifadəsini tapmağa başlamışdı. Bu məsələ Pankaj Mişranın da qeyd etdiyi kimi, Qərb dövlətlərinin təməl məqsədi “Asiyanın bədəninə sahib olmaq istədikləri” anlayışının şərqli ziyalılar tərəfindən qavranılmasıdır [21, s.17].

İranlı tarixçi G.R.Verheramin da qeyd etdiyi kimi, ümumi olaraq diqqətə aldığımızda Avropanın, o cümlədən, İngiltərənin Şərqlə apardığı siyasətdə Şərq ölkələri böyük və bərpası mümkün olmayan itkilərə məruz qalmışdı [22, s.112].

İngiltərənin Şərq siyasətinin əsas xarakterini müəyyən etmək lazım gələrsə, bu siyasət səmimiyyətsizlik, mənfəət oyunları, hiylə və insaf normalarından çox kənara çıxan münasibətlər əsnasında formalaşmışdır [23, s.43].

ƏDƏBİYYAT

1. Rudyard Kipling, “Recessional”, R. Kipling’s Verse, Inclusive edition (1885-1918), London 1927, p.475
2. Kulkarni V.F., British Statesman in India, Bombay 1961, 198 s.
3. Əhmədov B., XVIII əsrin birinci yarısında İngiltərənin Şərq siyasəti, Bakı: Nafta-press 1988, 230 s.
4. Notestein W., The English people on the eve of colonisation 1603-1630, New York 1954, 180 s.
5. Sav H., Modern kapitalizmin doğuşu, tərcümədən Turqut Erim, İstanbul: Yöneliş 2001, 210 s.
6. Yılmaz Reha, “Birinci Dünya müharibəsinin başlanğıcında Osmanlı dövlətinin Qafqaz siyasəti”, Azərbaycan Xalq Cumhuriyyəti və Qafqaz İslam ordusu, 2004, 525 s.

7. Choudeury K.N., The English East India Company. A study an Early Joint-Stock Company, 1640-1699, New-York 1965, p.216
8. Опестов О., Ворота Индии, Москва 1976, с. 240
9. Wright A., Early English adventures in the East, London 1917, p. 312
10. Quiason D.S., English Country trade with the Phillipines, 1644-1765; London 1966, p. 230
11. Milward J., Eurasian Crossroads: A history of Xinjiang, New York: Columbiya University Press, 2007, p. 242
12. Masani R., Britain in India, London 1960, p.440
13. Dalpymle V., Beyaz Moğollar, tərcümə edən Enver Günsel, İstanbul Turva Yay. 2005, 290 s.
14. See Henri, Histoire Economique de la France, Paris 1928, v. II, p. 460
15. Hobsbavm E., İmparatorluk Çağı, 1875-1914, türkçəyə tərcümə edən Vedat Arslan, Ankara: Dost Yay. 2012, 480 s.
16. Perdure P.C., China Marches West: The King Conquest of Central Eurasia; Cambridge, Mass: Belknap Press of Harvard University Press, 2005, p. 290
17. Beckviz K.İ., İpek Yolu İmaratorlukları, Bronz Çağı'ndan Günümüzekadar Orta Asya Tarihi, tərcümə edən Kurşat Yıldırım, Ankara: ODU Yay., 2011, 428 s.
18. Hobsbavm E., Devrim Çağı 1789-1848, tərcümə edən Musatfa Sina Çener, Ankara: Dost Yay., 2012, 480 s.
19. Ramsay W.M., Impression of Turkey During Twelve Years Wonderling, London 1897, p. 314
20. Yamauçi M., Hoşnut Olmamış Adam-Enver Paşa, Türkiye'den Türkistan'a, İstanbul: Bağlam 1995, 352 s.
21. Mişra P., Asya'nın Batıya İsyanı, tərcüməçi Ahmed Fethi, İstanbul: Alfa 2013, 705 s.
22. Verheram G.R., Nizami-siyasiyi və sazmanha-yiiçtimai der əsri –Qacar, Tehran 1367 hş., 76 s.
23. Karadeniz Yılmaz, İran'da Sömürgeçilik Mücadelesi və Kaçar Hanedanı (1795-1925), İstanbul: Baskış 2006, 485 s.